

Odpovědnost ve světě - z filosofického hlediska [2005]

Odpovědnost není problémem výhradně etickým. Fenomén ‚odpovědnosti‘ je rozsáhlejší, protože se týká veškeré skutečnosti; v celé této šíři ovšem obvykle nemluvíme o odpovědnosti, ale o „odpovídání“ (přinejmenším v evropských tradicích jsou si obě slova blízce příbuzná). Žijeme totiž ve světě, který by vůbec nemohl existovat bez nějakého druhu odpovídání na podněty, a v důsledku toho pak bez nesení následků takového odpovídání. To může znít překvapivě, protože jsme si pod vlivem novodobé vědy, osvícenství a pozitivismu navykli chápat svět jako „kauzální nexus“, tj. spleť sítí vztahů mezi příčinami a následky. Proto jsme si také zvykli pro ‚odpovědnost‘ vyhradit místo jen v souvislosti s člověkem, s lidskou subjektivitou. Ale ve skutečnosti je *celý* náš vesmír *založen* nikoli na nějakých nejmenších jsoucnech (už víme, že to nejsou atomy, ale spíš daleko menší částice a energetická kvanta, možná dokonce ještě o několik řádů menší superstruny apod.), ale na tom, že tato „jsoucna“ (ve skutečnosti „události“, od *nejnižších* až po *nejvyšší*) jsou schopna na sebe *reagovat* jako na podněty, na „výzvy“ - a tedy na sebe navzájem „odpovídat“.

A. N. Whitehead jednou prohlásil, že „pojem ‚nezávislé existence‘ je nedorozuměním, jež strašilo po staletí ve filosofické literatuře“; obávám se, že v mnoha hlavách straší dodnes. Přesto mám za to, že je třeba to ještě vyostřit: žádné, ani to nejmenší „jsoucno“ (= událost) nemůže „existovat“ (ještě ve starém významu, tj. vyskytovat se) bez ostatních jsoucen, ale nejen v tom smyslu, že se nemůže vymknout (ubránit) jejich vlivu, ale že bez onoho rozsáhlého světa jsoucen vůbec nemůže samo „existovat“ jako reálné (leďa jako virtuální, a pak po svém vzniku a krajně efemérním trvání musí ihned zase zaniknout). Svět (vesmír) není tedy žádnou *množinou* (hromadou) nějakých základních „jsoucen“, a není na nich ani „založen“ či z nich „sestaven“, nýbrž popravdě je *založen* jejich aktivními vztahy, tedy tím, jak tato „jsoucna“ na sebe nesčetnými způsoby navzájem *reagují*.

Ale co to je taková *reaktibilita*? Je to schopnost *odpovídat* na jiná jsoucna, přesněji na jejich výzvy (neboť každé jsoucno je nejen fakticitou, ale vždy také výzvou a je spojeno s výzvami). Vztah „výzva - odpověď“ (challenge and response) je něčím, co charakterizuje celý náš vesmír; odpověď nemusí být a vskutku není nutně něčím automatickým ani jednoznačným a jedině možným (jak to chtějí kauzalisté), nýbrž může být „správná“ i „nesprávná“, může být přiměřená, ale také nepřiměřená. Jsou např. možné *odchyly* od nejpravděpodobnějších způsobů odpovědi na určitou výzvu, resp. na danou situaci. Nejnázornější to je ve světě *živých* bytostí (mluvíme tam o postupech formou „zkoušky a omylu“, trial and error); ale ani kvantové fyzice to není zcela cizí, ale mluví se tam jen o nahodilosti, resp. neurčitosti. Jenže právě s takovými „nahodilostmi“ a „nepravděpodobnými výjimkami“

je spjat „vývoj“ jakožto postup nejen *téhož* dál (transeunce nebo transience), ale jako pozoruhodný postup *dál a (o stupeň) výš*, tedy k něčemu trochu novému (transgrese; gradus = stupeň). Vedle všeobecné a takříkajíc „spektakulární“ tendence všeho stárnout, zastarávat, upadat a chátrat (entropie) je tu na první pohled méně nápadná, ale pro pečlivějšího pozorovatele s širším rozhledem dobře rozpoznatelná tendence opačná, totiž jak všeobecnému úpadku čelit, aspoň některé typy chátrání zpomalit, ale především najít způsoby nejen oprav a obnovování, tedy návratu *zpět*, ale nejrůznějších vylepšení a přímo novinek, otvírajících nové možnosti, tj. postoupit *kupředu* k něčemu lepšímu (negativní entropie či negentropie). Ve vesmíru, v němž má své místo naše Slunce a jeho planetární soustava, je nám sice zatím známa pouze jediná planeta, na které probíhají dlouhodobé protientropické procesy biologického charakteru, ale o jistých – ovšem časově někdy mnohem rozlehlejších – analogiích dokonce i fyzikálního charakteru v celém vesmíru lze přinejmenším uvažovat a diskutovat. Nemůže být totiž pochyb o tom, že přinejmenším v některých směrech je dnes celý náš vesmír složitější a kupodivu jakoby méně pravděpodobný než brzo po svém vzniku. A právě vzrůst složitosti a pokles pravděpodobnosti jsou příznačné pro negentropické (protientropické) změny. Všechno se zdá ukazovat na to, že zarputilé kauzální vysvětlování v minulosti až posedle pomíjelo – a dosud převážně pomíjí – onen pozoruhodný vztah „výzva – odpověď“. A i tam, kde se prakticky, a dokonce experimentálně a promyšleně (vědecky) s tímto fenoménem pracuje (jako např. v imunologii), do způsobu myšlení a metodologie to přece jen natolik neproniklo, aby to bylo také náležitě *reflektováno*.

Teprve po tomto poněkud zevrubném a pro někoho možná od věci se odchylujícím úvodu se můžeme obrátit k člověku a ke specifickým rysům jeho odpovídání, resp. odpovědnosti. Na lidské úrovni totiž vztah „výzva – odpověď“ nabývá již odedávna tak výrazných rysů, že nejen nemohl a nemůže být přehlížen, ale již v prehistorických společenstvích se stává dokonce primárním a převažujícím způsobem *myšlení* (a v důsledku toho i jednání a chování). Přiměřenost a nepřiměřenost odpovědí na podněty a výzvy, jejich vhodnost a nevhodnost, správnost a nesprávnost, zejména pak koordinace jednotlivých typů odpovědí s jinými – to vše hraje mimořádnou, ano rozhodující roli v celém životě archaických lidí. S pokračujícím předdějinným a později i dějinným vývojem je toto napětí mezi správným a nesprávným spojováno s různými zosobňovanými a později naopak zpředmětňovanými „instancemi“. Tyto různé interpretace jsou umožňovány zejména rozvojem *myšlení* (spojeným velmi úzce s rozvojem jazykové komunikace a jím také podmíněný), zejména pak rozvojem *reflexe*. A výsledkem je mimořádně velký a intenzivní vzestup komplikovanosti lidského světa, v němž každý člověk a každé společenství musí žít a nějak obstát s vědomím dlouhodobých perspektiv. Vyznat se v tomto složitém

světě není snadné, protože naše *smyslové* orgány na to samy o sobě nejsou vůbec zařízeny. *Orientace* ve světě (především v tomto lidském světě, „světě našeho života“) už není jen záležitostí „přirozené“ inteligence, ale je věcí „kultury“, tedy něčeho, co je každému člověku zprostředkováno druhými lidmi – rodiči, přáteli, učiteli a školou, návyky a zvyklostmi druhých lidí a určitých společenských okruhů atd. Celá ta rozmanitost kultur a tradic bývá pro slabší myslitele důvodem k relativizaci a přímo zpochybňování samotné struktury vztahu mezi správným a nesprávným, a tím i k relativizaci „odpovědnosti“. Právě to je však zapotřebí podrobit důkladnější analýze.

Už všechny předlidské bytosti žijí nikoli přímo ve „světě“ věcí a předmětů, nýbrž jednak jen v jeho malé části, jednak ještě v jakési ještě menší jeho „části“ jsou vsuknuti „doma“, tj. jsou v ní „zdomácněny“, nebo spíše naopak: tu menší „část“ (nebo jen stránku) svého okolí si „osvojily“. Osvojená část světa má (snad zásluhou jedné předválečné Patočkovy recenze malé Petersenovy knížky) v češtině dobře vystihující pojmenování, totiž „osvětí“: osvětí je osvojený svět (zajisté: osvojená „část“ světa). V tomto „osvětí“ či „přivlastněném světě“ každá živá bytost žije, musí se v něm umět pohybovat, chránit se, přežívat a rozmnožovat se, dobývat drobných i větších úspěchů a – aniž by to tušila – tu a tam jakoby „náhodou“ přehodit výhybku dalšího „vývoje“. Zároveň však je každá taková bytost ve svém „osvětí“ uzavřena, možná přímo uzamčena. Vyšší živočichové si mohou své osvětí (např. svůj „rajón“) kvantitativně rozšiřovat, ale nikdy se jim nepodaří z něho vykročit, vystoupit. Dojde-li k velké a někdy i náhlé změně jejich prostředí, musí zahynout, pokud se jim nezdaří se adaptovat při zachování aspoň něčeho ze své identity (protože žádný organismus není prostě jen produktem svého prostředí). Člověk jako jediná bytost je – zprvu jen v některých krocích – schopen takového vykročení z „vlastního světa“, ale nerodí se s touto schopností, nýbrž musí se jí naučit – a někteří lidé se ovšem museli v tom překračování hranic stát pionýry, museli to vymyslet a také vyzkoušet. A „nutnost“ se tomu vždy znovu učit a vždy znovu to podnikat stojí také zde někdy velmi ostře proti jiné „nutnosti“ zachovat svou integritu a integritu svého „domova“ se všemi zvyklostmi a se vši již dosaženou „výbavou“. Každý člověk má větší nebo menší tendenci se uzavřít ve svém „osvojeném světě“ a bránit se průnikům čehokoli „cizího“ (a nejde jen o cizince, ale i o cizí kulturní prvky, cizí způsoby myšlení atd.) Tím je ovšem vždy znovu oslabována naše schopnost vztáhnout se ke „světu vcelku“ (či snad raději: ke světu za hranicemi osvětí). Co to však vlastně znamená, že se každý z nás musí vztáhnout ke „světu vcelku“, nechce-li nechat upadnout své lidství pod úroveň lidskosti?

Otevřít se světu (v jeho celku, tj. za těmi hranicemi, které mají vždycky tendenci se znovu uzavřít) znamená především otevřít se jednak minulosti, jednak budoucnosti. Ale ovšem předpokladem takové otevřenosti vůči

světu v jeho minulosti i budoucnosti je zejména to, že se svět člověku sám otvírá, že k němu (v podobě výzev) „přichází“. To zároveň rozhoduje o tom, zda je důležitější otevřenost vůči minulosti, nebo vůči budoucnosti: minulost k nám nepřichází, nýbrž naopak nás opouští. Máme-li ji zachytit, máme-li se k ní vrátit a porozumět jí, musíme k tomu využít přicházející budoucnosti: jednat můžeme jen do budoucnosti, čelem k ní. Je to budoucnost, která vrhá světlo na minulost, nikoli opačně; ovšem porozumění minulosti nám dovoluje lépe rozpoznávat i budoucnost. Skutečně k nám z budoucnosti přichází jen to, co nepozůstává po minulosti a z minulosti jako zátěž (nebo setrvalost). My ovšem máme zvyk zahrnovat do přicházející budoucnosti i to, co tu už bylo a zanechává to po sobě jen zbytky jako „následky“. Když ‚odpovídáme‘ na takové následky, rozpoznáváme mezi nimi někdy i svá zavinění (nemusí být jen individuální a mohou to být i zavinění dřívějších generací). Tak může dnešek odkrývat a ukazovat v novém světle míru odpovědnosti starších činů a způsobů jednání. To je však možné jen tam, kde si lidé přiznávají svou vlastní aktuální odpovědnost před tím, co k nim přichází vskutku z budoucnosti a na co mají, ba musí reagovat, totiž „odpovídat“ právě teď. Jen tak mohou správně pochopit a zhodnotit jednání svých předchůdců a starších generací v jiných situacích.

To, co „přichází“, může být někdy (a dost často bývá) rozpoznáno jako to, co už známe a co tedy pro nás není tak docela „nové“. Anebo to je sice nové pro nás, ale jsme na to už trochu připraveni druhými lidmi tím, že nám o tom vyprávěli (nebo jsme o tom četli). Ale složitost lidského světa (světa našeho života) je už tak velká, že se téměř nic neopakuje (a čím dál méně bude opakovat) docela stejně, takže téměř na nic nemůžeme reagovat tak, že jen zopakujeme své dřívější reakce (to platí zejména o dějinných událostech). To skutečně nové je totiž právě v tom, co tu ještě (nikdy) nebylo; už to je věc, které někteří lidé nedovedou nebo nechtějí uvěřit (zejména staří říkali, že pod sluncem není nic nového, a s tímto přesvědčením se připravovali i o ty poslední zbytky své vnímavosti a otevřenosti vůči otevřenému, resp. otvírajícímu se světu, který zdaleka není ve všem stereotypní). Ale nějaké pouze drobné změny a zvláštnosti nejsou tím nejdůležitějším z toho, co přichází. Většina takových drobných změn se objevuje a zase zaniká. Skutečně důležité novinky lze však jen málokdy předvídat, dokonce si jich málokdy vůbec všimáme, i když tu už jsou, protože jsou zpočátku nenápadné a téměř zanikají v té velké rozmanitosti mnohého nedůležitého. A přece *smysl* toho, co se ve světě děje, je hluboce spjat právě s takovými „novinkami“, jejichž vlivem se posléze (žel, až posléze! hned to nevidíme a můžeme to i propást!) proměňuje všechno nebo aspoň velmi mnohé. Takové „novinky“ nemohou ovšem přicházet z minulosti (to by pak nebyly žádné novinky), ale musí přicházet z budoucnosti. Smysl toho, co se děje, je tedy nerozlučně spjat s budoucností,

kteřá není prázdňá, i když není „daná“, předem rozhodnutá. Ale je také spjat s tím, zda mezi relikty minulosti rozpoznáme ty, kterým je zapotřebí co nejdůsledněji čelit a oponovat. Tak se dostáváme k tomu, že zmíněná dvojice „výzva - odpověď“ nemusí být chápána jen tak, že zdrojem výzev jsou pouze skutečnosti „jsoucí“, ale také skutečnosti teprve přicházející, tedy ještě *nejsoucí*.

Jaký je tedy závěr našich poněkud abstraktních úvah? Odpovědnost nelze redukovat na pouhé náležitě reagování na *dané* skutečnosti, *dané* okolnosti (a tedy ani na *dané* zákony nebo zvyky), ale musíme ji přednostně vztahovat k tomu, co přichází z budoucnosti, co tedy není ještě „dáno“, ale co přesto představuje výzvu pro nás, pro člověka, pro lidi, pro tu či onu společnost, někdy snad pro celé lidstvo. Takové výzvy přicházejí pro všechny bytosti, ba pro všechna (pravá) jsoucna, pro všechny subjekty (i neživé, jak to měl na mysli např. Teilhard de Chardin, který - tak trochu inspirován Leibnizem - připisoval „nitro“ třeba i atomům), ale pouze člověk si to dokáže *uvědomit*. Základní odpovědnost lidí spočívá tedy v tom, být a vždy znovu se vědomě stávat otevřenými a vnímavými vůči přicházejícím ne-daným, ale oslovujícím nás výzvám, přicházejícím z budoucnosti a dožadujícím se toho, abychom nezůstávali jen u toho, co „jest“, ale naplňovali *smysl* událostného dění v nejširším významu toho slova, tj. abychom vždy počítali s budoucností a spolupracovali na jejím příchodu. Chtít odpovědnost uchopit a vpravit do zákonů a nařízeních je asi nezbytné, ale je to vždycky jen náš pokus, který může a nemusí být vskutku „odpovědný“. Naproti tomu zásada, že co není (výslovně) zakázáno, je dovoleno, je určitě hrubě neodpovědná.